

כיוונים

כתביעת ליהדות ולציונות

ישראל אלדד

מיכה יוסף ברדיצ'בסקי — בין מצרים לכנען

תדפיס מתוך

כיוונים

חוברת 9 — סתיו ה'תשמ"א, נובמבר 1980

מיכה יוסף ברדיצ'בסקי — בין מצרים לכנען

מאת

ישראל אלדד

מיכה יוסף ברדיצ'בסקי גדל והחל לעלות אל במת הספרות העברית בשעת דמדומים, תרתי משמע, דמדומי שקיעה ודמדומי זריחה. שמשה של ההשכלה המערבית כבר שוקעת ואדמומיות שקיעתה אדמומיות של בושה היא, בושה על כשלונה, ושמשה של הציונות עולה וסומקה סומק נעורים, סומק התבגרות עם פצעי התבגרות. עוד מהדהדים אחרוני רעמיו של הארי השואג הלוחם, יל"ג, הקורא ליציאה אל אור הגויים, אל שמש התרבות המערבית, וכבר נשמעים דברי בלימה ומיתון של אחד-העם, בלימת ההשכלה שסופה טמיעה — מכאן, ומיתון הציונות — מכאן, עימעום תקוות מפה, שיכוך "התקווה" מפה, זהרורים ואזהרות. בשביל מרבית פורצי החומות הישנות הייתה זו גם פרידה מתוך יסורים מעולם חיי תורה ומצוות; נטישה או היקרעות מרחמה המותחם חזק של היהדות ויציאה אל עולם של שמא נרחב; הסתלקות מעולם הלכות-ודאי למען עולם של אגדות — אולי; מתחומיו המגובשים של ציבור אל עולמו של היחיד על חריותיו ועל חרדותיו; מעולם מיוסר וממוסד, מיוסד על אמונה, ממוסד על אורח-חיים קבוע וסמכויות בית-אב ובית-רב, אל עולמו של בעל-פעור, שהכל פעור בו: חומות פעורות, אפשרויות פעורות, גם לשון פעורה, משתחררת מנוסחאות ומליצות קבועות וקפואות; מעבר חד ומעבר חדווה מעופש לחופש, מהכנעה להכרעה. ישנן לידות קלות וישנן לידות קשות. יש צירי לידה, יש לחצי העובר לצאת אל אוויר העולם, להינתק מהתלות ויש — כדבר פסיכולוגים מסויימים — כמיהה חשאית בתת-המודע לימי השהייה ברחם האם. כך אצל הפרט, כך בציבור. והביטויים לכך שונים כשוני אופיים ורקעם של המבטאים המולידים, היולדים את הנילודים. מחבר רומנים גדולים קורא לספרו בשם "התועה בדרכי החיים" (סמולנסקי), פובליציסטן אומר בנשימה ארוכה: "על פרשת דרכים" (אחד העם), אנשי שירה זועקים קצרות "לאן?" (פיארברג), או מקוננים על כנף השכינה השבורה ב"לבדי" (ביאליק), וברדיצ'בסקי הצעיר זועק מתוך "קרעים".

אנו נמצאים היום כמעט מאתיים שנה מאז החל המשבר ההיסטורי הגדול: המעבר

ד"ר ישראל אלדד מראשי הלח"י, הוא מחשובי הפובליציסטים היהודים בימינו.

מהוויית ההתבדלות החברתית והרוחנית שבגלות, דרך הפרץ שניבע בבטיליה הפריסאית והרס את חומות הגיטו העצמי, הרוחני, החברתי של העם היהודי, אל ההווייה הגאולתית בארץ-ישראל. התהוות מהפכנית שטרם נסתיימה, רבים נפגעים, קרבנותיה, רבים הישגיה, ורבות בעיותיה ועמוקות כעומק ההיסטוריה — או ה'תולדה' כפי שברדיצ'בסקי אוהב לכנותה — היהודית. על רבות מהן תהה ברדיצ'בסקי, ברבות חידש תפישות, ומכיוון שאחו בשורשי דברים ולא בקליפות בלבד, יש בדבריו, בשאלותיו ובתשובותיו הרבה מהמעניין גם אותנו, גם את הדור הצעיר בישראל. ואם כי במסה זו העיקר הוא תפיסתו את הציונות, אין אנו פטורים מלהעמידה, ולא רק בתמצית, על רקע תפיסת עולמו הכללית, או ליתר דיוק: תחושת העולם שלו. אלא שכאן הוא מוצא דגש גדול בציונות: אין בה מידת הקנאות המספקת. אין בה השלמות הדרושה, היא פוסחת על שתי הסעיפים, לא רק בענין זה של דת והילוניות, כי אם אף בעיקר העיקרים: בין גלות וגאולה.

*

ונפתח בצד הפסיכולוגי שבמרד הכרוך ביצירתו של ברדיצ'בסקי, מרד היחיד נגד הכלל, יסוד האינדיבידואליות שבהתקוממותו. הפרט קודם לכלל. בשביל היחיד נברא העולם. אין ספק שבנוסף לרקע הכללי בחברה היהודית במזרח אירופה, היו גם מצבים ומעשים אישיים בביוגרפיה שלו, שהחריפו אצלו את הזעקה לשחרורו המלא של היחיד מעול ציבור בכלל ומעול ציבור יהודי דתי בפרט — וציבור יהודי בימים ההם פירושו היה ממילא דתי — או מעול בית אבא הרב, ומעול גישואי בוטר. ואף פעם לא מתוך צהלת התפקרות, תמיד מתוך כאב, אהבה ורחמים לגבי מה שניטש. הכלל הוא דבר שבמופשט. ואין למופשט שום זכות להטביע חותמו על הממשי שהוא היחיד, הפרט, כי זה בגדר מחיקת דמות, טשטוש הייחוד. ויופיה וטעמה של ההווייה כולה הוא במיגוון, במיוחד ולא במופשט, במיוחד ולא דוקא במאחד.

זה משייך את ברדיצ'בסקי לזרם הרומאנטי אשר סטה מהזרם ההשכלתי שהיה מעצם טבעו וגדרו ראציונליסטי. ההגיון, מפשיט, מכלל, זו מהותו. הרגש והרצון מלבישים, מייחדים, מגוונים. יתר על כן: הראציון, ההגיון, קובעים לפעמים עדי-הקפאה, כי כוחם בעומד, בקיים, לעומת זאת הרגש, והרצון מניעים, דוחפים, או-במונח האהוב יותר על ברדיצ'בסקי, ועל כל האסכולה הרומאנטית הזאת — מחיים כל נוצר ומעניקים לו כוח להיותו יוצר מעצמו. על כן יפה כוחו, ומבורך ומשובח כוחו של הרצון על כוחה של המחשבה. לא עוד — או לפחות: לא רק — "אני חושב משמע אני קיים", כי אם "אני רוצה משמע אני קיים", על כל פנים קיומו של האני בבחינת אני מיוחד, ממש, מוכח יותר על-ידי הרצון מאשר על-ידי המחשבה. לא על ההגיון לבדו יחיה האדם. החיים הם הכרעה, והכרעה אינה רק עניין של שיקול הגיוני, כי אם גם הרגשה, דמיון, רצון כל אלה המצטרפים לעצמיות. ובוה מעמיד עצמו ברדיצ'בסקי בזרם החדש ביותר בפילוסופיה הלא הוא זה הנודע בימינו בשם האקזיסטנציאליזם.

ומכאן להחשבתו את ה'שמא' על ה'דאי', אם השאלה על התשובה, או בלשונו הדימוית-פיוטית: את הרעב על השובע — "חפץ אנכי להתחיל הכל מהיום ולא רק מדאמתמו..."

כל עבר, באשר הוא עבר, קובר את ההווה וכל ישן בולע את החדש... הבו לי חיי! הבו לי מהותי! הבו לי מקום לבנות מעצמי! הבו לי מקום להניח בו את ראשי"1. ובביטוי שאול מהסיפור המקראי: "תנו לנו אבנים להניח עליהם את ראשינו, ואז נחלום..."²

ואין כאן חלילה עניין של אהבת החלוש לשמו, מעין התפרקות מכל למען ההווייה, או התמסרות להפקר הרגשות והחשקים, שהרי גם הלומז זה של יעקב אבינו, שנרמז בזה, לא סתם חולמנות היה, כי אם חלוש שהובטחה בו ליעקב האדמה הזאת שהוא שוכב עליה. אלא מאי? ברדיצ'בסקי תובע לעצמו — ודרך עצמו לדור כולו — את הזכות לחלוש מעצמו, מעצמנו, מחדש, ולא לקבל סתם ממה שהורישו לו, לנו. והוא מודע יפה, וגם מבשרו חזה זאת, שכל שחרור אשר כזה כרוך בייסורים, ייסורי הפרידה מן העבר ייסורי הספק לגבי העתיד, ייסורי ההתהפכות עצמה, ועל מנת כן הוא תובע: "תנו לנו חבלי שירה, חבלי המשיח"³.

כבר בביטוי הזה "תנו לנו חבלי שירה, חבלי המשיח" מתגלה, עד כמה הסערה האישית הזאת לפרוץ מבית-אבא, ומבית-רב (אביו גם רב היה), מכל אסכולה מקובלת, השכלה מכללת, אינה מצומצמת לתחום האישי, הפרטי שלו, כדון שירה, כי אם קשורה עמוקות בחיי הכלל, העם, שביטויים המשיחיים. כי זאת לדעת, כדי שלא למיינו עם עריקות מענייני עם וציבור: בעיית תחייתו של העם היהודי היא הנרשא המרכזי ביצירתו כולה, במסה, בסיפור, במחקר. ורק זאת שהוא רוצה את הדרך לתחייה זו דרך היחיד, דרך הממש, דרך השיבה מן המחשבות אל הרצוני, מן המופשט אל המוגשם. וזה קבע את כל השקפותיו על העם היהודי בתקופתו ועל הציונות.

אכזבתו מההשכלה אינה רק בעטיה של ההפשטה אשר בה, כי אם גם בעטיה של חקייונותה. ההשכלה מתוך מרדנות-יתר והערצת הור, הביאה לידי שגאה עצמית, בעוד שברדיצ'בסקי אוהב גם את העבר שהוא נלחם בו. כמרדן מטבעו, מהסקפתו, אין הוא יכול שלא להעריך את המשכילים שהעזו לפרוץ את החומה הרוחנית של היהדות המסורתית. כל מרד — מבורך, באשר יש בו אות לעצמיות, ובאשר הוא מקעקע מוסכמות, משמע, מחייה מתים, כי כל המוסכם והמוסד הוא בבחינת חנק, מוות. אבל אין הוא קורא למרדנות לשמה. מה רע במוסכם ובמוסד אם לא היותם מטשטשים את העצמיות? והנה באה ה"השכלה", הרסה בניין ישן — וזה טוב, שהרי ברדיצ'בסקי מעמיד כמוטו לדבריו את אימרת ניטשה: "אין בונים מקדש אלא אם כן מקדימים הורסים מקדש" — אך מה המקדש שבנתה במקום הישן? הלא הוא תרבות העולם המערבי. טוב או רע, מכל מקום היכן כאן העצמיות? בנקודה זו בלי ספק תמים-דעים היה עם יריבו הגדול אחד-העם, אין גאולתנו הרוחנית בחיקוי המערב ותרבותו. חילוקי הדעות הם במהותה של עצמיות זו.

כמתנגד לכל הפשטה, כנכסף לכל ממש, הוא מעמיד בראש הנחותיו: יהודים קודמים ליהדות, ישראל קודם לאוריתא.

1 כל מאמריו, עמ' כ"ב.

2 שם, ס"ו.

3 שם, כ"ב.

העם המוחשי, החי, הנע, הרוצה, הנאבק עם אנשים ואלהים, עם זה הוא עיקר, הוא ראשית והוא תכלית. העולם הגדול, החיים בכל משמעם, התשוקות הרבות, הרצונות והטיות שבלב-הכול נוגע לנו ולנפשנו אנו כמו לכל אדם באשר הוא אדם... אנו בנים ובני-בנים של הדורות שלפנינו; אבל לא ארונות שלהם... קרועים אנו להרבה קרעים: מעבר מזה החלק הקיצוני את בית ישראל הלך ונסדס אל בני הנכר, מקריב להם עבודת נפשו ורוחו ונותן לזרים חילו, ומעבר מזה היראים יושבים במבואר-תיהם האפלים, לשמור ולעשות את אשר ציוו אותם.

הוא יודע יפה מתי ולמה הותקנו "ארונות" אלה. כבעל חוש היסטורי חריף, נהיר לו שאלמלא ה"ארונות" ההם של תורה שבעל-פה שהפכה להיות תורה שבכתב, העצמות היבשות היו מתפוררות אחרי שנותקו מעל הקרקע, מעל בסיס החיים הטבעיים, אלא שכיום השכר יוצא בהפסד, מכיוון שנשתעבדנו ל"ארונות" ואין מתוכם מוצא ישיר חזרה אל בסיס הקיום האדמתי. וברדיצ'בסקי מהתמש במדרש המופלא "חרות על הלוחות", אל תקרא חרות בקמ"ץ כי אם חירות. כאלה היו הלוחות. אך במהלך — או במוקפא — הדורות, החירות הפכה להיות חרותה ללא תנועה עוד, משמע ללא חיים. ושום תיקונים של ריפורמה לא יועילו כאן. ראשית מכיוון שהם נוגעים לקליפה, לדברים חיצוניים, שנית מכיוון שריפורמה זו אינה אלא חיקוי ולא יצירה עצמית. השינוי חייב לבוא מבפנים, מעצמנו, ודאי לא כדי למצוא חן בעיני הגויים.

אין גם אחיזה באילן היהדות שמורידים ממנו את המצוות, ומסאירים אותו באיזה עירום של "מוסר נבואי אוניברסאלי" או "המונותיאזום הנבואי" וכיוצא בזה מן המפלטים המושגיים הנבוכים שהמתבוללים התירו לעצמם כקסר דתי עם ישראל, לאהר שמבחי-נה לאומית הם כבר שייכים (או מדמים עצמם, מרמים עצמם, כשייכים) לאומות העולם, שבקרבתם הם יושבים. "לא הרעיון האוניברסאלי, האמונה באל הגדול של כל הנמצאים, נשא והעביר את ישראל בדרך ייסוריו, אלא רעיון ההתייחדות, האמונה בלאומיותו, בבניין עיר מלכותו ירושלים מחדש. זכרון דוד וכסא מלכותו השפיע בלבבות אור גדול יותר מזכרון אל הצבאות".

כי עם כל האלמנט של חניטה שהיה בה ביהדות הגלות הדבקה במצוות, היא הייתה ספוגה תודעת היותה בגלות, תודעת ארעיות המצב עד בוא גואל, הפירושו החד-משמעי היה שיבה לציון. וזה הציל את העם מהתאבנות למרות אורח-החיים המאובן לכאורה. האגדה הנשימה בלי הרף את הגוף שבארון. עתה, עם התפרקות הארונות באמנסיפציה, ועם ההשכלה שבאה מבחוץ ולא מבפנים, גדלה הסכנה, שגם הנשמה, הנשימה הזאת של רצון השיבה לחיים אדמתיים, תפוג. על כן הסיטואציה שלנו היא זו של עם ישראל בין מצרים וכנען.

אין ברדיצ'בסקי רוצה להוריד מעל כתפינו את הר סיני. כל מה שהוא זועק אליו הוא חידוש מעמד הר סיני. "גם אנחנו רוצים לראות אלהים פנים אל פנים... אנחנו רוצים לאמר נעשה ונשמע...".
זה כלל גדול אצל ברדיצ'בסקי: אין היהדות עומדת על רגל אחת, אף לא על עיקרון

4 עמ' שפ"א (לברור דברים).

אחדות אלהים. בדובר "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני", לא האחדות היא העיקר, כי אם הירוד, הקנאות נגד אל נכר. ויש מתח מתמיד בין שני האלמנטים המנוגדים: שמיים וארץ או הסיף והספר, אך שניהם הם תופעות לגיטימיות אף ביהדות, וכל המנסה להעמיד את היהדות על יסוד אחד, בעיקר על יסוד שמיימי, רוחני, מוסרי, עוול עושה עמה.

על כן כשברדיצ'בסקי נלחם בחריפות נגד "היהדות", יש לכך שתי פנים: (א) באשר זו הפשטה והוא מתנגד לכל הפשטה שהיא תמיד בריחה מהחיים, בחיים נמצא רק המוחש, המורגש, הרוצה בטרם הוא חושב ומפשיט; (ב) הוא נלחם נגד מה שמצטייר בעיני רבים כ"יהדות", כמשהו מנוגד לטבע, לטבעיות, משהו המחניק את הפרט, את הגוף, את הרגש, אם זה במחנה הדתי השמרני המעמיד הכל על הלכות, על ציות עיוור, על עצמת עיניים בפני עולם ומלואו, עולם וגיוונו, אם זה במחנה היהודי המודרני, "הנאור", הריפורמי או השכלתי — ואף זה של "המרכז הרוחני" נוסח אחד-העם, המעמיד את היהדות על אידיאות מופשטות אחדות: אחדות אלהים, מוסר נבואי וכיוצא בזה. אלה גם אלה חוטאים לא רק לצורכי החיים, לגופו של העם, כי אם גם לתולדותיו.

וכדי להוכיח טיעון זה שאין יהדות אחדותית, מושגית, מופשטת, אך גם כדי למצוא לעצמו צידוק לאהבתו את העם, לצמידותו בו, לרצונו להמשיך את שרשרת הדורות, יוצא ברדיצ'בסקי בלי הרף למסעות חיטופה של יהדות "אחרת", או יהדות של "אחר" — בכינויו התלמודי של אלישע בן אבויה ש"קיצץ בנטיעות" כלומר התפקר. תמיד היו בה ביהדות זרמים אופוזיציוניים לתפישה המרכזית. מול נביאי "האמת" היו נביאי "שקר", מול פרושים היו צדוקים, מול יבנה היו בריוניה, סיקריקה של ירושלים הלוחמת, ואחר כך קראים ומשיחי "שקר" פורשים למיניהם, והיו אוריאל אקוסטא וברוך שפינוזה. לא די בכך, שהרי רשימה שכזאת כמעט ומחייבת פרישה מן היהדות הרשמית, הממור-סדת. ולא היא: גם בקרב היהדות הדתית השמרנית לא כולם היו אנשי יבנה שירשה את ירושלים, שרצתה להעמיד את העם על חיי רוח בלבד. בתחומי בית-המדרש עצמו היו מאבקים בין בית-הלל ובית-שמאי, וברדיצ'בסקי מבכר את בית-שמאי. ומי לנו גדול מר' עקיבא שנתן ידו לבר כוכבא. או החסידות שלמרות הישארותה בתחומי היהדות שומרת מצוות, הייתה מהפכה, כמעט בנוסח שינוי-ערכין: יצאה אל הטבע, העלתה את משקלו של הפרט, משקלם של הרגשות, על הצער והשמחה, והוימרה והריקוד, והעלתה את דמות הצדיק, כמעט בבחינת על-אדם ניטשיאני. החסידות היא המשך רוח ההתקוממות המתמדת!

משמע, היהדות רבת-פנים היא, לא בהכרח כזו המצטיירת בבית-המדרש האפור, הקפדני, החדגוני, הנוקשה.

בתוך כך מגיע ברדיצ'בסקי לידי שלילה חריפה של היהדות מסיני. בסיני עם שלם מרד בטבע בשם אלהים בלתי נראה. אך מיניה-וביה אין הוא יכול שלא להעריך את העוצמה שבמרד הזה, את תופעה והמהפכנות, שהרי בימי קדם שלטו אלי הטבע, פולחן הטבע היה המימסד, והנה תופעה שכזאת: עם שלם מורד ומניף אמונה חדשה, יתר-על-כן: יוצא בקנאות לכבוש לו ארץ שהובטחה לו על-ידי אל זה. שש מאות אלף שולפי חרב מנצחים אם מימנם אש-ידת למו. משמע: כל עוד האמונה והדת מגלמות רצון

חיים וכיבוש והתנהלות על אדמה — טובות הן, מפרות הן, מעלות את הכוחות החיוניים. ומכאן נטייתו של ברדיצ'בסקי לאלוהיו הנביא, הנביא הקנאי לאמונתו (וגם לאדמתו, שהוא מוריד עליה גשם פריז).

*

ורק את הפוסחים על שני הסעיפים הוא שונא, כי את ההתפשרות אינו אוהב, זו המסרסת את הקנאות, את הרצון, זו המביאה לכדי אדישות תחת איצטלא של "השלום". אין בכך אלא המתת הרצון, כניעה. (הוא הדין בחיי הפרט: "מי שחי בשלום עם עצמו הוא בן בליעל")⁵.

והרי המלחמה היא אם כל חי — כפי שנלמד באסכולה הפילוסופית של היראקלוטוס היווני, והרי החיים מלחמה הם, וכל היכן שחדלים להילחם — החיים גוססים, או שאינם ראויים לשם חיים.

בעיני היהדות השכלתנית, הרדודה, בעיקר זו המבקשת למצוא חן בעיני הגויים, מצטיירת היהדות הנבואה כענותנות וסובלנות. והרי ההיפך מזה הוא האמת. דווקא אלוהיו הקנאי נעשה מבשר הגאולה, כתנאי מוקדם לה. בכלל "הסובלנות לא חוללה היסטוריה"⁶ והנביאים היו רחוקים ממידת הסובלנות "לא יהיה עמי אל נכר" עקרון לאומי ראשי הוא. ודאי שנאמר על אלהי ישראל שהוא "אל רחום וחנון", אך הלא גם נאמר שהוא "אל קנאו ונוקם". ואפילו חז"ל — משמע אנשי יבנה! — אמרו גדולה הנקמה שניתנה בין שני שמות שנא "אל נקמות ה'". ומכיוון שלא תמיד הולך ברדיצ'בסקי בדרך זו של "גם", משמע של צירופי תכונות, ולפעמים כדרכו האיפרסיוניסטית, או בנוח עליו רוח הלחימה הוא מדגיש את הסתירה, הוא מבטא זאת גם כך: "האל שציווה לא תחיה כל נשמה איננו אל חנון ורחום". כביכול מפריד תכונות ועושה אותן אלוהיות שונות, בין כה ובין כה: מרוחו של אותו עם נוצרו, או שאת אותו העם האחד יצר אותו אלהי הניגודים. אלהי דבורה הנביאה ואלהי ברוריה המקבלת את הדין באהבה וכניעה, שניהם אלהים חיים של ישראל חי. ומכיוון שאין הוא עוסק במופשטות, אין הוא שולל את רוח יבנה או רוח ברוריה כעובדות בתולדה הישראלית, אלא שהוא מתקומם נגדן. "איני מבין איך אומה שלמה עושה עצמה כבשה"⁷. מכל מקום, גם אם היתנו ככבשים בתנאים מסויימים, אין ה"כבשיות" אידיאל. יבנה אינה מייצגת את היהדות כולה. "אמנם כן, ביבנה ניצחה רוח היהדות, או היתה שארית ישראל לגוי" שומר אמונים: אבל מה המה אותם הזהירים במצווה קלה כבחמורה מול גיבורי ישראל שכבשו את הארץ ונלחמו לה. הערביים ניצחו על-ידי ההתגלות הדתית וכבשו ארצות רבות... אבל העברים נחלשו בכוחותיהם על-ידי התגברות הרוח הדתי"⁸. משמע, לא בדתיות החולשה, כי אם ברוחה, בעוצמת רצונה, בעשייתה. המוסר הלאומי התבטא בירושלים הלוחמת ולא דווקא 'ביבנה וחכמיה'.

5 פרקי יומן 68 (הוצאת מורשת מיכה יוסף).

6 שם, עמ' פ"ט.

7 שם, עמ' מ"ז.

8 שם, עמ' נ"א.

והוא יודע גם להעריך את הכוח החיוני שהיה טמון אף ביהדות יבנה זו, שאין הוא רוצה בהמשכותה עוד. הייתה בה עוצמה, שהרי היא באה כתחליף לממלכתיות. "גם האדיקות היתירה בשמירת המצוות היתה בעצם אך מין קנאות מדינית, ושומר העם על יום השבת, כאשר שמרו השומרים את חומות ירושלים... והגלות עצמה במובנה האמיתי עם כל מעשה ארג האצילית שלה אינה בת שינוי-ערכין גמור מחומר לרוח, כי אם אך שארית מדינית על אדמת נכר"⁹. אין צריך לאמר שבהתמד התודעה של ארעיות המצב, תודעת הגלות והתמד האמונה במשיח, כי אם גם בהתייחסות המתמדת לגויים הסובבים את העם בהתאם ליחסם אליו, מתגלה העוצמה של העצמיות כמו-מדינית גם בתנאי גלות. סוחרים יהודים היו מנהלים את מסחרם עם הגויים כמו עם חז"ל. והיו אף גילויים של רצון להשליט את דת ישראל על עם אחר, כגון הנסיון לייחד את הרוסים, וברדיצ'בסקי רוגז על כך שמייחסים נסיון זה לכוזרים ולא ליהודים ממש.

הוא שולל, איפוא, את רוח יבנה רק במידה שזו רצתה לבוא ממש במקום ירושלים. לא תיתכן יבנה בלי ארץ יהודה, כי לא תיתכן יהדות בלי יהודים ולא יוכלו יהודים — ואף לא מן הראוי — להמשיך להיות יהודים בלי שיבה לארץ יהודה. גם שבת לא תיתכן בלי ימי חול. לא ויתור על השבת, כי אם עילויה על-ידי ששת ימי מעשה הקודמים לה, המבססים אותה. וכן לא ויתור על הרצון לחיות חיי קדושה, ובתנאי שהם יהיו על בסיס הקיום הטבעי. גוי קדוש צריך להיות גם גוי קיים. והוא יסוד התפישה הציונית שלו¹⁰.

להט זה אל החירות האקטיבית בניגוד לפאסיביות של החירות, של מה שנקבע לנו, שנכפה עלינו מבחוץ, והבכורה הניתנת על-ידי ברדיצ'בסקי לרצון העצמי של היחיד, ומכאן גם של הציבור העמי, קובעים את הבסיס לציונותו. כמעט שאין זכר אצלו למוטי-בציה המרכזית של הוגי-הדעות הציונים הקלאסיים, פינסקר והרצל ונורדוי: האנטישמיות. גם אחד-העם, והוא איש-ריבו הגדול של ברדיצ'בסקי, נרתע והרתיע מביסוסה של הציונות על האנטישמיות. אבל לא תמיד כששניים אומרים דבר אחד, אמנם דבר זהה הוא. אחד-העם לא החשיב את הסכנה הצפויה ליהודים. גם האמין שהאנטישמיות היא תופעה חולפת, שהרי העולם למרות הכל מתקדם. ודווקא משום כך צפויה סכנה ליהדות, סכנה בעטייה של ההתבוללות. ומשום כך דרושה הציונות, אך משום כך גם אין הציונות מחוייבת בריכוז פיזי של כל העם או רובו בארץ-ישראל. דייה ביצירת מרכז רוחני בארץ-ישראל ששימש מרכז חיקוי ויצירה רוחנית עצמית.

והנה גם אם ברדיצ'בסקי שולל את העיקר האחד-העמי הזה וממש כנגדו הוא מנסח "יהודים קרמים ליהדות", אין הוא מתכוון ליסוד השלילי ההוא של הציונות שבאה להציל יהודים, כי אם ליסוד החיובי אך הפיזי המובהק של היישות הלאומית, של העם היהודי כעם ממשי, מוחשי, ולא רק כאידיאה רוחנית או מוסרית. העם המוחשי הזה זקוק לגאולה כדי לחיות חיי עם על אדמתו. לא כמגורש מבין הגויים, לא כפליט, קרבן פוגרומים, לא מכיוון שהגויים אינם רוצים בקיומו, כי אם מכיוון שהוא עצמו רוצה להתקיים ולשוב לקיום ולחיים מלאים, שאינם אפשריים אלא על אדמה משלו

9 שם, עמ' קמ"ד.

10 שם, עמ' כ"ז.

ובממלכתיות משלו. על כן ברדיצ'בסקי מסמך את הציונות לא ל"בעיה היהודית" הדוחקת ל"סתרון", כי אם לרצון הגאולה העצמי, הסוברני של עם ישראל. הרצון לסוברניות הוא שרי הרצון הסוברני, דבר הנובע אצלו מהפילוסופיה הוולונטאריסטית, זו הרואה ברצון את המניע של היקום כולו ואין צריך לאמר של האדם, החופשי, והביטוי המובהק של רצון זה בעם ישראל הלא היא המשיחיות היא היא השורש הבריא בציונות.

"הציונות מצאה לה בנפש את העוז לשלול את כל הפרשה התולדתית המתחילה בכניסתם של היהודים לתוך שטח החיים של האומות, לדלג עליה פשוט ולסמוך אל הימים, בהם היה עם ישראל נושא עוד בלבו את תקוותו ומחויק בידו בכל עוז את דגל הגאולה. הציונות היא המשכה של המשיחיות. מה שהמשיחיות קיוותה שיבוא בדרך נס, אומרת הציונות שיבוא בדרך הטבע, אולם המקור אחד הוא: כליון הנפש לגאולה. המשיחיות בנטייתה הטבעית הבריאה נכספה ושאפה לגאולה לאומית ולגאולה רחבת כמות ועם כל גון המיסתוריות שלה ביקשה עם בן-חורין ונפש בת-חורין: היא הייתה תמיד באה כהתעוררות נגד שפעת החוקים ומבקשת לפרוק את העול"¹¹.

פריקת-עול זו הממלאה את כל יצירתו של ברדיצ'בסקי, אינה ממששת בהקשר זה למה טרגילים בו במינוח הציוני, כפריקת עול הגלות, עול זרים, כי אם פריקת עול הדת במובן היה מצוות וסיגים ולא במובן הרליגיוזיות. ברדיצ'בסקי מתייחס ביראת-כבוד רבה לרליגיוזיות הוא עצמו ביחסו לשירה, לטבע, למיסתורין שבחיים, מלא רליגיוזיות. על כן הוא מרבה להשתמש במונח "רבנים" ו"רבנות" כמייצגי המיסד הדתי. הדת הממסדת לא זו בלבד שהיא עול משעבד, כי אם חמור מזה: היא היא המסייעת לקיומה ולהתמסכותה של הגלות. על כן היתה כל תנועה משיחית קשורה במידת-מה בפריקת עול זה של תורה ומצוות.

וסאן בא המטרה הגדול ששגתה הציונות, לדעת ברדיצ'בסקי. היא הסתייגה בצדק ב"ההשכלה" המוליכה להתבוללות ועל כן נאחזה במשיחיות מצד שאיפתה למולדת, אך היא נטשה את היסוד הטוב שבהשכלה, את השאיפה לחילוניות, ומכיוון שאין הוא מקבל את המושג "יהדות" כתפישה קבועה ועומדת בכל תולדות האומה, הוא גורס שתמיד היו בעם ישראל כאיפה לחיי חולין טבעיים, אלא שבמצוקת העיתים, ביחוד בגולה, הדת היבשה כאיפה זו ושימשה תחליף לקרקע. "על הציונות ניטל להחזיר עם אשר מילדתו נעשתה הבנסייה, אל הקרקע. עיקר המשגה של הציונות היה שקשרה את רצונה ההדסי ב"שן... על הציונות היה לעמוד ולקרוא לאו על כל אשר היה מקובל לפניה".

בלהט פולמוסו שוכת, כמובן ברדיצ'בסקי, שגם המשיחיות היתה חלק מאותה "כנסייה", וגם ר' עקיבא, אותו הוא מביא כדוגמא לרוח קנאות לוחמת, היה מראשי אותה כנסייה. הוא עצמו לא ספק מלהעלות משפע הספרות התורנית לסוגיה הרבים, ניצוצות-ניצוצות של שאיפת חירות ואהבת הטבע וקידוש החיים, אך בראייה כוללת, ואף כוללנית, נצטיירה היהדות אצלו כמכשכת הגאולה ודאי כמדכאה את היחיד, ועל כן קריאתו המהפכנית

11 שם, עמ' שפ"ב.

לתחיית העם שפירושה להפוך יהודים את רובנוים ל"עברים ראשונים", ביטוי שהפכו להיות אבי האידיאולוגיה העברית החדשה, או על פי שפה הקיצוני "האידי" אולוגיה הכנענית" בישראל.

ברדיצ'בסקי לא ניסה כלל לבנות שיטה ציונית, כאשר כל שיטה קבועה מראש כבר היא פסולה אצלו בהיותה כושה עצמה על עצמה ועל אחרים. וכיום שהוא מבין את המניעים שהניעו את הכטי ישראל להעמיד את העם על מצויות ורואה אף את העוצמה שבמטעשה זה שנעשה למען קיום את העם, למען חיי העם, העמדו בפני כליון, כן הוא מבין שבמחנה היסטורית הגיעה העת להתפרק מעול זה, והוא תנאי-בל-ייצגור ממש כדי לחדש את חיי העם על אדמתו. מה שהיה בעבר כוח סקיים נעשה עתה כוח מטון ומעכב "עכשו דור ש מאי מגיע, דור העוז והחיים", והרי יודע ברדיצ'בסקי יפה ששמאי זה היה דווקא סן המחמרים בענייני הלכה, ולא אחד סאלה הלוחמים להשכלה ולליבראליזציה ואף לחילון ממש. משהמסד דווקא בהלל כמפוסת למחנות ולסובלנות בענייני דת והלכה, אף-על-פי-כן מעדיף ברדיצ'בסקי את שמאי מצד קנאותו ואינו אהב את הלל בגלל ותרנותו.

"תולדותנו היא בת דורות הרבה, דורות בעלי דעות שונות ובעלי הסגנות שונות. ובעיקר בה רק שני בתים. יכול אני לחלק כל תולדתנו הארוכה לשיני שלנות, לנו אך שני דורות. הדור האחד הוא דורו של שמאי, דור העוז והחיים, והדור השני הוא דורו של הלל, דור הרוך והענווה, דור ההכנעה תחת עול החיים, דור שהרוחניות היתירה משכה את עצם החיים, נאמר לנו בגולה, שהכל עומד על הרוך, על הענווה, על ההכנעה, ויש מי שאומר: איפכא מסתברא: אל תהיו לגלבים ואינם עולבים.

הנה דורו של הלל חולף והולך, דורו של שמאי בא...". יש יתרון לרוח הקנאות חסרת הפשרות, וקנאות זו היא הנדרשת מהציונות. כל כוחה של הציונות בכך שהיא ביטוי להתעוררות הרצון הלאומי. וכאמור אין ברדיצ'בסקי מקבל את ההנחה שרצון זה התעורר בעקבות האנטישמיות. אדרבא, הוא מוכן להסכים לדעתו של היסטוריון גרמני, ממניחי היסוד של האנטישמיות המודרנית — היינריך טרייטסקה — שהשנאה ליהודים היא פריז ולא סיבתו — של רצונם הלאומי של עם ישראל להמשיך ולקיים את לאומיותו, אלא שרצון זה סותר את המסד התרבותי של עם זה בקרב הגויים. הרצון הלאומי של עם ישראל להמשיך ולהתקיים יכול להתגשם רק באופן אחד, בעזבו את ארצות הגויים וכיוסדו מדינת ישראלית בפני עצמה.

ברדיצ'בסקי מקבל בכל לב מסקנה "ציונית" זו של אחד מאבות האנטישמיות, מסיוון שהיא הולמת את הנחת-היסוד שלו מקור הכל חייב להיות רצוננו הלאומי, הוא שילת ראשונה לציונות ולא תוצאה כפירה של מציאות נלוותית מרה. "יש לדעת אם אנחנו חנו עם החי מתוכו, אם רגיש קיום העם בא מכפנים ומתפרנס מכפנים ואינו חי רק מחוץ. כל עם ועם בעבור שהוא עם מבלי שיש לכך אם רוצים אחרים בו אם לא".

חוסר השלמות שבציונות התבטא כראש וראשונה בכך שהיא נשארה בגדר חפשיה ולו גם בגדר שאיפה, אך ללא חיוב מעשה. סוגתו ומחשבתו של הרצל טובות

היו, אלא שלא ידע איך להלביש אידיאה זו עור וגידים, לעשותה חיל גדול המגשים בגופו את ההלכה, משמע קם והולך בגופו אל הארץ. העם אשר קיבל את דעתו או אשר הוא ביטא את דעתו וכמיהתו חייב היה להיות כמו עיסת גולים, הנותנים ספר כריתות לעבר הכלכלי והאזרחי שלהם והולכים לבקש חיים חדשים, מעיסה זו היה אפשר ללוש את הבצק העממי החדש ולהכינו למטרה אחת, לבנות לו בית, אבל לא מאלה שנשארו על מקומם בתור ציונים מופשטים... רק מאלה המעמיסים הסבל על שכמם, שמים נעליהם ברגליהם ולוקחים מקלם בידם ללכת. מאלה ייוסד ציבור מדיני-כלכלי-עממי חדש, העומד על קרקע חדש. מהולכים יבנה עם ויתבסס עם, שאין לו עוד ארץ נושבת, אבל לא מהיושבים חוצה לאותה הארץ המקווה, גם אם מדברים על אדוניה במועצות רבות ושואפים לבוא אליה על-ידי מועצות דיבורים...¹²

בטיעונו אלה נגד הציונות של קונגרסים, לא בא ברדיצ'בסקי להזדהות עם מתנגדיו האחרים של הרצל. גם הוא לא גרס ציונות של חיבה ושל "לאט-לאט". גם הוא תובע הגשמה מיידית והמונית, אלא שהוא תובע הגשמה, ואין הגשמה אלא אישית, כמה שנובע מכל השקפתו: החיים ראשיתם היחיד, מהיחידים ומעשייתם מצטרף קיום הציבור והעם. ועל כן הוא מקטרג גם על הרצל שלא פתח מהגשמה אישית, שלא עקר בעצמו ביתו אל הארץ ומשם יכון את הבית לעם כולו ולא מן החוץ. אילו היה בארון הירש למשל, במקום לעסוק בפילאנטרופיה, מכתמה בהוננו העצום וכובש לו ארץ ביד חזקה ומושל בה ממש בעריצות ומביא לשם את מיליוני היהודים, היה הופך להיות הוא עצמו משיחו של ישראל הארצי.¹³ ברדיצ'בסקי טוען לא בכמה הדרך האיבולוציונית, מה שטענו נגד דרכו של הרצל אנשי חובבי ציון ואחריו כן "מעשיים", כי אם דווקא בשם הדרך הריבולוציונית, המחייבת עקירה חדיפעמית וכלמה: "הנסיין הקיצוני של התרת הקשר הגורדי המדיני והארצי בבת אחת לפתרון האלת התה: כלומר להתחיל חיים חדשים מדיניים בארץ חדשה לגמרי. התרה כזו, כשמה כן היא, היא מתירה, היא עשויה לבלי חת. היא קיצונית לפי רוחה ומהותה. היא שואפת לחיים חדשים... היא רצון אחד ולא צללים של רצונות... כיבוש ארץ חדשה עם מסורת מדינית חדשה. שלטון בית לעם על אדמה... דורשים אנשים שידעו מההמה מה הם נותנים אבל יודעים המה גם מה הם לוקחים"¹⁴.

"הציונות לא הפכה להיות מפלגה אחת קיצונית בעוד שאין דבר מתקיים אלא במפלגה אחת קיצונית... איזה הדרך? הרוח האכזר! הרוח שבא לכבוש לו דרך ולטעת חפצים ורצונות חדשים באדם ובעם, לא ידע חנות לחפצים אחרים" (לכון "חפצים" משמשת אצלו לא במובן של לשוננו היום, כי אם במקום רצונות)...
"לא במספר ייושע עם כי אם בתול, לא בסבלנות ואמת עשויה, כי אם בחיים וכיבוש דרך לחיים"¹⁵.

- 12 ע"ו.
- 13 ע"ח.
- 14 ע"ו.
- 15 פ"ח.

זו שאיפת האמת שבו, זו שהביאה אותו להיקרע מבית-אב ובית-רב, זו אי הנכונות לחפות על קרעים, להסוות פצעים, לחיות חיי שניות, חיי צביעות, מתחת לבניין-על מסורי מדומה של סובלנות, תכונת-נפש זו היא שקבעה גם את השקפתו בציונות, המחייבת הגשמה אישית מלאה, ומחייבת שלילה מחלטת של הגלות כאפשרות ליד הציונות.

מונח זה של גטי-כריתות שהוא משתמש בו ביחס ליהדות השמרנית בדת הממוסדת, הוא-הוא המחייב גם לגבי הגלות, ואין זה מן הנמנע שברקע הנפשי פעלה חוויית גטי הכריתות שנתן לאשתו הראשונה, מתוך כאב ורחמים, אך מתוך אי-רצון ואי-יכולת לחיות חיים שאינם שלמים, שלא הוא בחר בהם בחירה חופשית. גם אם בומן מן הזמנים היה טעם באורח-החיים של שולחן-ערוך, כעת פג טעמם, כי אין הם מבוססים עוד על החלטה עצמית של נעשה ונשמע. על כן יש להתחיל הכול מחדש, ומכיוון שאין אפשרות וצידוק לחיים עצמיים בגלות, באשר הבסיס הכלכלי, החברתי, הטבעי איננו שלנו, איננו עצמי, וחיי תרבות עצמיים לא ייווצרו אלא על בסיס חיי טבע עצמיים, יש להינתק ניתוק מלא מכל העבר על שתי הפנים שלו, על הפנים הרוחניים המאובנים ועל הפנים המדיניים, שממע: יציאת הגלות והשתרשות ממשית בארץ. השתרשות ממשית פירושה קודם כל אישית ולא אידיאית לבבית, רוחנית ("המרכז הרוחני"), ופירושה ארמה וחקלאות וכלכלה עצמית מלאה ובריאה מבוססת על האי-ג-ט רס האיש הכלכלי.

כאשר נכשלו הנסיונות המדיניים הסוערים של הרצל להשיג צ'רטר ולבצע את "יציאת מצרים" ביד רמה ובבת אחת, והציונות חזרה בעצם לברכי חו"צ, מתחת לשם החדש "ציונות מעשית", צפה השאלה: מה בינתיים? מה יעשו ציונים בינתיים עד שיעלו לארץ-ישראל, עד שיושג "מקלט בטוח", "בית מולדת", "בית לאומי", ככל הביטויים השונים שנוסחו ב"מועצות הציונות" שברדיצ'בסקי מואס בהן. הרי בינתיים צריך לחיות בין הגויים. בתולדות הציונות ידועה תקופה זו בשם הטיפול ב"שאלת ההווה", ובביטוי החיובי של אותו טיפול "תוכנית הלסינגפורס", הלא זו הלסינקי של היום, שם נתאספו ראשי הציונים הרוסיים והחליטו על מדיניות ההווה, על השתתפות בבחירות הארציות, על ביסוס האכטנומיה הלאומית בגולה וכיוצא באלה.

ברדיצ'בסקי מתנגד בחריפות ל"ציונות" שכזאת, שהיא בעיניו פסיחה על שתי הסעיפים. אם רוצים אנו בעתיד — והכוונה לעתיד לאומי בארצנו — אין ברירה אלא להקריב את ההווה. שום דבר, שום הישג אינו ניתן מן האין. אם נרצה לדאוג להווה, אין ברירה אלא להכניס דינו לכיס העתיד ולשלם מתוכו להווה. בייחוד נאמרים הדברים לגבי עם ישראל. עם החי חיים טבעיים על אדמתו ייתכן ויש לו עודף והוא יכול מהעודף הזה להפריש ליום המחר. גם כשכל יחיד דואג לעצמו, בסופו של דבר עודף הצריכה שלו נשאר לעמו ולארצו. לא כן גורלנו. ההווייה הגלותית מיסודה מונעת הבטחה כזאת לעתיד, החורגת מתחומי היחיד ומתחומי השעה. כל מה שאנו מייצרים בגולה, ממילא נשאר בגבולות העם והארץ שבתוכה אנחנו חיים, וזאת בכל התחומים, מתחום המסחר ועד תחום

הפילוסופיה, מהישגי שפינוזה והיינה עד רווחי רוטשילדים. על כן יש בתכנית ציונית זאת למדיניות ההווה גם בגלות, מן האשלייה ומן הצביעות. מן האשלייה — מכיוון שבסופו של דבר לאחר נטישת מבצרו הדתי אין שום תקווה לקיום העם בקרב הגויים כחטיבה לאומית נפרדת. גם הגויים אינם מסכימים לכך, וברדיצ'בסקי מצדיק את אי-רצונם זה, וגם מכיוון שבתוקף כל ההליכים החברתיים ממילא תבוא טמיעה. אין גם שחר לרעיונות של הווייה רוחנית נפשית יהודית ללא אדמת מולדת מוצקת מתחת לרגליים, לאחר שהתחליף למולדת זאת, חיי תורה ומצוות, נתמוטט. הלוחות ההם גשברו ואין פדות לנפש ללא חירות לגוף, ולא יועיל לכך מרכז רוחני בארץ שממנו חניק האבטונומיה בגלות. שניהם לא יעמדו. "מרכז רוחני הם אומרים לעשות — והם ומח" שבותיהם בגולה, תרבותם בגולה וקיומם בגולה. פדות הם מבקשים — ואין לנו חירות, חירות העם" ¹⁶ כל מה שעשינו בגולה היה כ"וריעה אל קוצים".

הצביעות היא בכך ש"מדיניות ההווה" באה לחפות על העובדה המכרעת שהציונות של הקונגרסים וההכרזות לא התיקה את רגלי הציונים מהגלות לארץ. וכתחליף לכך הם מבקשים להקים מועצות יהודיות אבטונומיות בגלויות. הם משווים עצמם למיעוטים לאומיים אחרים החיים במלכות רוסיה או במלכות ההבסבורגית (צ'כים, פולנים, ליטאים וכו'), כשאין כל דמיון בין מצב היהודים ומצב המיעוטים ההם היושבים בסופו של דבר על אדמתם, כי האדמה ויושביה קובעים בסופו של דבר את ההוייה האומית בימי שלום, כשם שהסיף קובע בשעת מלחמה וכיבוש: הסיף והמחרשה הם הנותנים תוקף לרגש ולרעיון, אם לא לאמר שממש מצמיחים אותם. כשהדת הייתה עיקר, עוד ניתן היה לקיים בגיטו ממלכה בתוך ממלכה, אך כשהלאומיות נעשית עיקר, לא נוכל לעמוד בעצמיותנו הלאומית מבלי אדמה מתחת לרגליים ועל כן אין שחר לאבטונומיה לאומית בגולה כשם שלא תוגשם הציונות בהפשטה של אגודות וקונגרסים. כל הגשמה פירושה מעשה היחיד, כעשים של כל יחיד ויחיד המצטרפים לציבור. וזה כשלונה הגדול של הציונות שהיא כתרכות בפעילות מופשטת של אגודות וכינוסים והחלטות, לכל היותר של שקלים ותרוטות, במקום שתחייב כל אחד ואחד את היציאה לארץ. כל מה שהציונות והציונים עושים בגולה הם עושים שם. זוהי הסיטואציה הטראגית של הציונות. ואות לכך מוצא ברדיצ'בסקי בכך, שהציונים מצאו לאפשר לשתף במדיניות ההווה שבגולה בקהילות ובמועצות ובבחירות למיניהן... גם לא ציוניים, משמע ויתור על העיקר כעיקר. העיקר זה בעיני ברדיצ'בסקי אינו אלא כפירה בעיקר קיומה של הגלות. "יש להם ליהודים ברירה אחת: או שיוותרו על חייהם בין האומות ויחפשו להם בית משלהם או שיבהרו מרצונם במוות. כל דרך אחרת היא בלתי מוסרית וסופה ומציאותה חיי צללים" ¹⁷.

הצד המהפכני, החדש באמת בציונות היה שכל קיומנו תלוי בארץ וזה חייב שינוי מעשי יסודי לכול ולא רק לחלק מהעם. הציונות שאיננה תופסת תפיסה טוטאלית זאת, אינה אלא צורה חדשה של פילנטרופיה. יש נצרכים הזקוקים למקלט, ויש גואלים

16 ס"ד.
17 פרקי יומן.

המחפשים להם מקלט כזה, עניין של "מושיעים ונושעים". ובכך נעשית הציונות רק צורה אחרת לדרכים שהלך בהם הבארון הירש, גם הוא היפס ארץ לנרדפים במורח אירופה. כל חידושה של הציונות בכך, שאין בה עניין של מושיעים ונושעים, כי אם עניין שהכל שווים בו וכולם צריכים לאותו פתרון. על כן אין כל אפשרות להיות שותפים עם מי שרואה עצמו כלא ציוני. עצם השתתפותם של הציונים בכל מיני מועצות לסידור חיי יהודים בגולה, שימש אות לכך שאין הם מאמינים בעיקר תורתם. הם הוכיחו ש"הם רק מרחפים על גבי הדברים ואינם תופסים כל הדברים" ¹⁸. מנהיגי ציונים נעשים "ירש גלותא" חדשים.

וכך נעשה ברדיצ'בסקי לאחד משוללי הגלות המוהליטים. והתנגד להרצל כחוסר אמון בדרכים שלו ולאחד העם מתוך שלילת המטרה שלו.

*

אף-על-פי שברדיצ'בסקי אינו פוסק מלסיר שירי הלל לסיף ולתורת כיבוש ארץ, הרי הוא עושה זאת בעיקר לגבי העבר העברי הקדמון, כדי להוכיח שהיהדות אינה כל כולה עניין שברוח ובדת, או ליתר דיוק, שבימי נעוריה המלחמה והגבורה הנקם היו גם הם מתכונותיה של רוח ישראל ודת ישראל: אש-דת-למו. על כן הוא חוזר שוב ושוב אל יהושע ודוד ודבורה בראשית ימי כיבוש הארץ ואל הקנאים והבריונים על סף החורבן. הדרך הצבאית להגשמת הציונות לא עלתה על הדעת, או כמעט ולא עלתה על הדעת בימי פולמוסו הציוני של ברדיצ'בסקי על דרכי הגשמת הציונות הקיצונית שלו. לעומת זאת, או כתחליף לכך, ביקש למצוא כוחות מוחשיים אחרים שבעזרתם ניתן להגשים את חזון השיבה לאדמה. רעיון ההגשמה האישית לא היה חדש בציונות. בו דגלו ואותו הגשימו "הציונים המעשיים", אם בנוסח חובבי ציון אם בנוסח העלייה השנייה. ולא לשווא היה ברדיצ'בסקי קרוב מאוד ללבם של חלוצי העלייה השנייה והשלישית ונחשב על דור הסופרים "הצעירים" המהפכניים. השמות ברנר וברדיצ'בסקי נאמרו בנשימה אחת. גם בזכות היותו דוגל ב"הגשמה אישית" (ובניגוד לברנר לא היה גם נאה מקיים), גם בזכות מלחמתו לזכותו של היחיד, לפדות נפש היחיד מכבלי המסורת, גם בזכות דגלו החילוני וכן שיר תהילתו לטבע ולחיים ולאדם באשר הוא אדם. עד כאן. מכאן והלאה לא תאמה ראייתו של ברדיצ'בסקי את ראיית העלייה השנייה של הציונות הסוציאליסטית, ודאי שהוא העדיף כל חלוק, כל איכר, כל בונה בית חורש תלם בארץ על הקונגרסים כולם, על כל שוקלי השקלים גם יחד, שלבם אמנם בארץ אך הם עצמם, כל כולם, חיי יום-יומם — בגולה ובעשייה בגולה. ודאי שהוא אח-ל-עלייה השנייה" במלחמתם ל"עבודה עברית" שהרי על פי מעשיהם של הציונים האחרים שם מהפכה אינה מתרחשת אלא ש"כסף ישראלי עובר אל ערבים עשירים במחיר האדמה וכסף ישראלי יעבור אל הפלחים במחיר עבודתם" ¹⁹.

18 ס"ט.
19 פ"ד.

ברור לו לברדיצ'בסקי שאין הגשמה של הציונות אלא מתוך השלכה עצמית מלאה של היחיד. כשלונה של הציונות עד כה היה בעיקר בכך, שלא נעשתה עניין אישי לכל יחיד בעם ואף לאלה שנענה ללבם, לא כולם הסיקו מסקנות אישיות מלאות. הגשמה "יהודית אדוקה, יהודית דבר שלם, מסירות בכול, לא למחצית, ולא לרבע... לא ייפלא הדבר, שכיוון שנחלש הרבע או המעט הזה ורוח חדש החל לנשב בתחום היהודים במקום אחר, כמו כל האנשים, מהם גם החלוצים וימהרו בתוך כך ללכת גם אל מקום אחר...".²⁰

ברדיצ'בסקי מרמז בכך על העובדה הקשה, שבעת ובעונה אחת עם עליית הציונות, אם זו המעשית של חובבי ציון, אם זו המדינית של הרצל, היגרו מיליונים יהודים מכורה ארצה לארצות-הברית ואף לא ניסו ללכת לארץ-ישראל, ובתוכם גם "חלוצים", משמע ציונים כאורגנים.

מה יורש הכשלון הזה? ברדיצ'בסקי מוצא את סיבת הדבר בשניות שנוצרה בין השאיפה ובין הצרכים היומיומיים של היחיד. הציונות לא נעשתה עניין של צורך יומיומי של יחיד הישראלי (אגב: ברדיצ'בסקי אהב מונח זה "ישראלי", ואין צורך לאמר שאין הוא תופף את מה שמכונה היום "ישראלי", מצב אורחות של מדינת ישראל, אצלו הדבר מכון כמובן לבן עם ישראל). הריאליזם של ברדיצ'בסקי מצווה עליו לראות בשריגות של הקרע הזה, ואין הוא רואה פתרון לכך אלא בהגשמת הציונות על דרך גישה אגואיסטית של כל יחיד: "נצייר לנו שתחת השקלים והמנינות, האסיפות המטאיות וכל הדברים הטובים לשם הציבור, מעשי הרצל והקודמים לו בזה, דברים הבאים מן היחיד לשם צדקה ולא לשם אהבת-עצמו, היה נברא איזה רעיון מדיני-אישי אצלנו, שאינו נבנה על קרבנות שמביא האדם, כי אם על האדם בעצמו, מעשיו וצרכיו ורק צרכיו... תחת האוצר הלאומי, שנצבר פרוטה לפרוטה, מניה למניה, היתה נבראת לנו הברה בעלת כספים כמו חברה הינדו-מזרחית בשעתה והיא ביקשה לה את הציאטר לעצמה, כלומר, לו נמצאו לנו אנשים שהעמידו את כל אשר להם וכל רכושם על כיבוש קניינים וארצות באופנים אלה וכדומה, זוהי הדרך היחידה לגאולה ארצית של העם".²¹

ראיית היחיד כדבר המוחש ביותר אשר עליו ועליו בלבד אפשר לסמוך, ראייה זו הביאה את ברדיצ'בסקי לידי ביסוס ההגשמה הציונית על דרך האגואיזם של היחיד, ולו גם של יחיד רכושן וכובש ובעל אחוזות המאפשר להם ליחידים רבים אחרים למצוא בחייתם, סטיל רודס, למשל, הוא דמות למופת אצלו לאפשרות קולוניטורית. גורל רודס היה היום, והיא קרויה על שם אותו סטיל רודס, אינה כמובן הוכחה שכנגד, שהרי לרודס לא היו מיליונים בני-עמו המחפשים ארץ מולדת, כמות שהם קיימים בעם היהודי שהיה כמלא את הארץ בממשותחם ולא בשאיפתם בלבד. "אצילים בעלי נחלאות גדולות בכל עם, הם בוודאי בעלי אהבה עצמית יתירה, שלרוב גם גודשים את הסאה על חשבון הכלל; אבל הם בוראים דבר קיים על-ידי הרגש היסודי הזה, שעור להם לתקוע יחד

20 ע"ו.
21 ע"ח.

בארץ ולכבוש להם נחלה, להם ולבניהם אחרים, והם הם יסוד כל מדינה וארץ. אגואיסטים כאלה נחוצים לנו. הם כובשים את הארץ ולא טובת הכלל מוסיטתה".²²

ברדיצ'בסקי מרחיק לכת ומצביע אף אישית על הרצל ועל אוסטרקין וטוען שאילו הם היו אישית בעלי אחוזות בארץ-ישראל ובעלי אינטרסים כלכליים אישיים באחוזות אלו, היו מוציאים יותר להגשמת הציונות מאשר כקונגרסים ובקרנות ומסניזות. זה הכלל אצלו: כל מי שעושה בעד ביתו בארצו, עושה גם בעד עמו בארץ זאת.

מכאן שאמנם הציונות המעשית נראית לו טובה מזו המדינית המבטחית, אך בתנאי שזה לא יהיה עניין של אידיאליזם צרוף, אידיאליזם של תודעה כספית לאידיאליזם של מתחילים, כי אם עניין אגואיסטי של כל אחד: בעל הכסף יקנה אימה לעצמו, המתחיל יבקש להם למחיתו. מהאגואיזמים הרבים האלה של היחידים יבנה העם.

"בעזרת נדבות, בעזרת חלקים קטנים של רכוש, המופרשים מן הרכוש כולו וייצגו למין דבר מיכני, בלתי-אישי — בעזרת נדבות אומרים לבנות מולדת הצריכה את האדם כולו על כל תאוותיו ועל כל יצר הרכישה שלו, כיצד תרכוש ארץ, תעבוד אותה ותעשנה כפיס לקיום לאומי בשיעה יאחזה נתוק מזה ככל עצם החיים שלו? ... ליחידית הגדול ביותר של הציונות הוא זה — שעמדה ויצרה מסלול. בכך העמידה את קיומה על בסיס מוסע... אנו יכולים לתאר לנו את כל העדו של עצם הציונות המדינית וההסתדרות הציונית ואף-על-פי-כן לא יספק מקורה של הציונות... על-ידי עצם העדו זה אחרי פועלים עבריים הייתה נכבשת למענם המולדת והיו נמשכים אליה החלוצים אנשי עבודה ופעולה. אני מתאר לי פעולות של יחידים תחת עסקנות כללית. צעדים ממשיים ולא מלים וסיסמאות גדולות".²³

בתולדות הציונות נשמעה ברמה רק עוד פעם אחת תביעה כזאת, להעמיד את המפעל הציוני כולו על היוזמה הפרטית בלבד. זה היה מנהיג הציונות האמריקאית, לואי ברנדייס, שטען שעד הצהרת בלפור הסיגה הציונות המדינית את מסרתה, שמה יש למסור את הפעולה לאנשי עסקים ותעשייה והשקעות בלבד. הם ימנעו את ההמונים, אין ספק שברנדייס ראה לבגד עיניו לא את סטיל רודס, כי אם את התנופה הכלכלית של ארצות-הברית שנעשתה מכוח יוזמים ומסקיעים בלי תנופה ולו גם מסעמים אגואיסטיים. על רקע זה כידוע חל הקרע בינו ובין התנהלה הציונית בראשותו של וייצמן, כשסמאחוד וייצמן ניצב מרבית המחנה הציוני וודאי המחנה החלוצי שראה באידיאליזם ובפיקוח הלאומי — של הקרנות ותהסתדרויות — את הפנוף להגשמת ציונית.

העד הזה שבתורת התגשה של ברדיצ'בסקי ו"תורת היחיד" שלו רחוק היה מתחנת החלוצי של העלייה השנייה והשלישית, וגם הסוציאליזם כצורת שלטון היה רחוק ממנו ואף חשש מפניו.

*

ברדיצ'בסקי לא הגה באופן מיוחד כבעיה החברתית, עניינו היה נתון חריכת למפעל של היחיד ודווקא באי-תלותו ככל האפשר מסגרות מתייבות. מאידך תנת בגודלו של

22 ע"ו.
23 ע"ג-ש"ד.

עם ישראל במשבר תרבותו, במעבר מההווייה היהודית הדתית להווייה חילונית ממלכתית ארצית. נהיר לו, כמובן, שבמצב הנורמאלי, דאגתו הטבעית של כל אדם היא מחייתו, השתייכותו הכלכלית והחברתית ולא דווקא הלאומיות. לא כן במצבו של עם ישראל.

"בתנאי הכלכלה יש שני אבות יסודיים, הפועלים על חיי היחיד. היסוד הראשון הוא היסוד החברתי והשני לו הוא היסוד העממי הכוללי. אדם מוכר וקונה, עובד בחוגו ומשתכר ממעשי-ידיו, הוא אבר לאיזו חברה. שעל רחוק מזה הוא היסוד הלאומי-הארצי, יסוד זה פועל רק בכלל, ולפעמים לא יכירו היחיד כל עיקר. סחר העם בכול, תבואת הארץ כולה, זה דבר מופשט או נראה כדבר מופשט. אולם לעברי בגולה הייסוד השני הלאומי, קודם להראשון. מה שלבני-עמים אחרים נחשב לטפל, הוא לנו בשבתנו על אדמת נכר עיקר. אין לנו חירות כלכלית כלל, אין לנו מחיה עברית. אין לנו חיים חומריים עבריים עצמיים"²⁴.

יש בכך כדי לקבוע את הקדימה של הבעיה הלאומית לבעיה החברתית, אך זו היתה הנחת יסוד משותפת לציונות כולה כולל אנשי האידיאולוגיה הסוציאליסטית-מרכסיסטית ובראש וראשונה מר בורוכוב. זה נגע למצבו של היהודי בגולה ולביטול כל המאבקים החברתיים של יהודי באשר הוא יהודי בגולה. אך בו ברגע שהיחיד היהודי עובר לחיות בארצו, או במקום שנועד להיות לו לארץ וממלכה משלו, חלים עליו החוקים החלים על כל אדם בעולם וכמוגדר לעיל — במקום הראשון — מחייתו של האדם. מתוך תפישה ריאליסטית זו לגבי טבעו של אדם, מגיע ברדיצ'בסקי לידי שלילת האידיאליזם כדרך להגשמת הציונות. מצד אחד הוא תובע שלמות, הוא מתנגד לציונות למחצה-לשליש ולרבע, ציונות רוחנית או ציונות של עסקנים בגולה ואוהדים בגולה למען בית לאומי כלשהו לאחרים. ומצד שני לא ניתן להקים מולדת טבעית אלא על יסוד הדחף הטבעי של איגואיום כלכלי. לא תהיה ציונות ללא הגשמה עצמית אישית ודווקא משום כך יש לבנות את הבניין על הבסיס האיתן ביותר, שהוא לדעתו, האינטרס האישי, המחייטי ואף הכלכלי-שאפתני, החומרי ממש, של המתיישב בארץ. "אמנם היחיד יכול לנתק פתילי החומר ויכול לבנות לו בשמיים עליותיו, אולם הציבור העממי עומד רק על החומר. העם הוא קיבוץ חומרי-ארצי-נפשי וקשור ותלוי בחומר ובארצו"²⁵.

ואין צריך לאמר שהבסיס לקיום לאומי וממלכתי היא האדמה, הבעלות על אדמה מקנה בעלות על הארץ. בעלות ממשית זו על אדמה עדיפה על צ'ארטרים מדיניים, בכך מצטרף ברדיצ'בסקי לביקורת שמתחו חובבי ציון ובראשם אוסישקין על הרצל. אך אין הוא מאמין בדרכי קניית אדמה על דרך קרנות לאומיות שאין עמן הבטחת רוחים לגונתי הכספים. הוא דוחה את דרך הציונות הפילנטרופית של תרומות ונדבות. אילו הבראון הירש קנה את אדמת הארץ ובא להתיישב בה היה ממילא חייב להביא מאות אלפי פועלים יהודיים שהיו מוצאים מחייתם והארץ הייתה הופכת להיות כך שייכת לעם העברי. אך אין הוא דוחה גם את הסחר כאמצעי לבניין חברה עברית.

אין פסול במסחר. לשווא הוכיחו אותנו שאנו עם של סוחרים. לא בסחר הפסול, כי אם

24 ר"ח.
25 ס"ב.

בכך שהיינו סוחרים של עמים וארצות לא-לנו, לא כפיניקים הקדמונים שהתעשרו בסחר אישית והעשירו על-ידי כך את עמם ומולדתם. יהודים פיתחו את המסחר בארצות-הברית, אך זה לא הפך להיות למסחר העם היהודי. אמריקה התעשרה מכך ולא עם ישראל.

אם מצד תביעתו להגשמה עצמית ומעשיות, קרובים היו רעיונותיו של ברדיצ'בסקי לחיל החלוץ של העלייה השנייה והשלישית, כשם שקרובה ואף נערצת עליהם הייתה מרדנותו נגד חומות הדת, הרי רחוק היה ממחנה זה מצד התפישה החברתית הכוללת שהיתה אנטי-סוציאליסטית מובהקת. בראש וראשונה התנגד לסוציאליזם דווקא בגלל הפאתוס המשיחי והמוסרי שהיה בו. הוא ראה בכך מעין חילופי ה'קדושה' ו'הסגולה' מהתחום הדתי לתחום החברתי. תחילה עלינו להיות עם נורמאלי. כל האידיאלים האחרים יכולים להיבנות רק על בסיס הנורמאליות של עם יושב על אדמתו, גם לוחם וכובש בשעת הצורך כפי שהיינו בעבר, ואף דואג דאגת-יתר אגואיסיטית חומרית. זה יתן בסיס בריא. אידיאלים רוחניים ומוסריים היו לנו גם בגולה. לכך לא דרושה ציונות ובעזרתם לא תוגשם הציונות. אך היו לו גם הסתייגויות נוספות מהסוציאליזם, בייחוד מזה המהפכני, שנראה לו — דבר שהוכח למדי בימינו — כמאיים על חירותו של היחיד. בסכנות אלה הבחין אף בימי האביב הקצרים של המהפכה הרוסית בשנים 1904—1905 ורשם ביומנו:

"הגנו על עצמכם כמה שתצוו. המשטר הסוציאליסטי בוא יבוא ויחריב ברוחו האכזרי את כל התרבות הרוחנית. יהיה זה כאילו כנסייה רוחנית חדשה, רק שתהיה הרבה יותר אי-סובלנית והרבה יותר כובלת"²⁶.

"אשר לחירות המחשבה, המצב (במהפכה ברוסיה) גרוע הרבה מאשר היה בשלטון האבסולוטי. כשתנסה לתאר לעצמך את שלטונם של הסוציאלי-דמוקרטים לעתיד לבוא, יאחוזך אימה ופחד. המצב יהיה הרבה יותר גרוע מאשר בימי הביניים ואפיקורסי-התנועה יעונו יותר מאשר אפיקורסי-הדת..."²⁷.

הדברים נרשמו בשנת 1905, וספק אם נמצאו רבים שניבאו בדייקנות כזאת את השתלשלות המהפכה הסוציאליסטית ברוסיה שהצליחה רק שתיים-עשרה שנה לאחר מכן, ועדיין נצרכו לה למהפכה זו שנים נוספות עד שהגיעה למצב בו עונו טובי עושיה על-ידי השלטון הסוציאליסטי-הקומוניסטי עצמו, הלא הם ימי הטרור הסטאליני.

אך גם את מצבם המיוחד של היהודים במהפכה זו תפש ברדיצ'בסקי. בראש וראשונה הוכיחה המהפכה של 1904 יותר מהאנטישמיות את צדקת התיוה הציונית, שהרי במהפכה זאת נחשפה הסיטואציה האבסורדית של המיעוט היהודי.

"השלטון האבסולוטי (הצאריסטי) איחד את היהודים... עכשיו הם נקרעים לחלקים שונים ותחילת השיתרו הלאומי שזכו בו האומות, משמעותו לגבי היהודים פשיטת רגל. מנקודת ראותם של הגויים יש בהשתתפותם של היהודים במהפכה טעם לפגם ואילו היהודים נאלצים להשתתף. בין כך ובין כך אחרת צרה היא"²⁸.

26 פרקי יומן 53.
27 שם, 23.
28 שם, 21.

"הממשלה הרסית והמהפכה הן כאילו שתי צפרדעים אשר קופצות כנגדן: קרות הן, מסמרות שער וחיות. מוטב לך שלא תגע בהן. מי שמאמין שיבואו זמנים טובים מאלה שעכשיו — טועה טעות גמורה"²⁹.

וכך מצטרפים אצלו נגד המהפכה הסוציאליסטית גם תפישתו האישית כאינדיבידואליסט וכאיש רוח החושש מכל כפייה, וזו הסוציאליסטית תהיה, כתחושתו, גרועה מכל; וגם תפישתו היהודית הרואה את המצב הטראגי של היהודים שאינם מיעוט טריטוריאלי בעל סיכויים לעצמאות כלשהי בגולה ואף נקרעים בין מעמדות ובין הלאומים השונים בארצות המהפכה ונעשים שנואים על הכל.

ועל רקע זה כפל תוכחה על התנהגות היהודים:

"מה שהיהודים עושים עכשיו ברוסיה זה פשוט למעלה מכל שכל והגיון. הם גלחמים על זכויות בתור נתיני רוסיה כדי לעלות לארץ-ישראל ואינם מרגישים כלל כי משהו מעוות במגמותיהם אלה... רצונכם במקום לינה ואתם שוברים את קירות הבית הזה"³⁰.

כך שימשה לו גם המהפכה הרוסית וכשלונה — שראה אותו כזמני — כאישור לתפישתו השלמה של הציונות: ההווייה הגלותית הגיעה עד משבר מבחינה רוחנית ופיסית גם יחד. אין עוד מקום לפשרות: "אנחנו יהודים אחרונים או עברים ראשונים".

*

ימי הפרעות והמהפכה ברוסיה היו גם ימי פולמוס אוגנדה. כידוע היו גם פרעות קישיניב אחד הגורמים שהמריצו את הרצל לקבל את ההצעה האנגלית לכוון את המאמץ הציוני לאוגנדה. וזו היתה אחת השעות המזועזעות ביותר לציונות עצמה ולהרצל עצמו, שהרי הוא נדחף להצעה בגלל מצבם הקריטי של יהודי רוסיה, והנה דווקא מצד הצירים הרוסיים בקונגרס הציוני, באה ההתנגדות הדרמטית לרעיון אוגנדה, שראו בו בגידה בנאמנות לציון.

ברדיצ'בסקי מעיין בבעיה זו ובמה שהתפתח ממנה גם לאחר הרצל בצורת התנועה הטריטוריאליסטית על פי דרכו הפראגמטית ביותר: ודאי שיש גרעין בריא בעצם העמדת הצורך בארץ עצמית כבסיס לאומי וממלכתי, ואולם בפועל לא חידשו הטריטוריאליסטים דבר, שהרי גם הם הפכו להיות הסתדרות המכנסת כינוסים ומחליטה על פרוגרמות ואיננה מגשימה דבר.

שנית, אותו קושי שנתגלה בארץ-ישראל, מצד השלטון הטורקי, וכן גם קיומה של האוכלוסיה הערבית, אין נפטרים מהם בארץ אחרת, שהרי בכל ארץ ישנם תושבים ולו גם פראים. אמנם אומר ברדיצ'בסקי, מוטב לכבוש ארץ בחרב מידי פראים מאשר להמשיך ולמכור "בגדים ישנים" לבעלי השכלה, אלא שהדרך שבה ניסה הרצל וניסו

²⁹ שם, 37.

³⁰ פרקי יומן 35-36.

הטריטוריאליסטים ללכת לא הייתה בסופו של דבר אלא דרך היגררות אחר המעצמה הגדולה, אנגליה או כל מעצמה אחרת, משמע, שוב כמו בהווייה הגלותית היסודית: לעמול בשביל אחרים. ובכן לא הרווחנו כלום על-ידי נטישת ארץ-ישראל.

לבעיית הערבים בארץ-ישראל מודע ברדיצ'בסקי ואף מביא את דבריו הנודעים של זלמן אפשטיין ("שאלה נעלמה") הנחשבים כראשונים להצבעה חריפה על ההתנגדות הערבית למפעל הציוני, תוך כדי התוויית דרך להסכם. למען האמת, גם אפשטיין לא היה ראשון בראיית הבעיה, הקדימו אחד-העם עוד לפני קונגרס באול בהצביעו על הכרח ההתנגדות הערבית שגם אם לפי שעה נהנים מההתיישבות היהודית, במכרם את אדמתם ביוקר, עתידים הם וביחוד האריסים לקום על הציונים ולהילחם בהם. אחד-העם מצא, כמובן, את פתרונו על-ידי ויתור מלכתחילה על המטרה הציונית של ריכוז המוני העם בארץ, שהרי דיינו במרכז רוחני.

ברדיצ'בסקי מסתפק בנגיעה קלה בנושא, אך לא על דרך ההתעלמות. אדרבא, הוא אומר מפורשות: "הציונים המדיניים צריכים לדעת תולדות ארץ-ישראל בלי עמנן, לא פחות מתולדות עמנו בלי ארצנו ואת אשר נעשה בינתיים... צריכים המה לדעת, כי ארצנו הקדושה כבר נעשתה לקניין לעמים רבים ולשתי דתות גדולות"³¹. מאידך הוא שולל את המליצה המקובלת של אלפיים שנות גלות — בכל תקופת הנשיאים ואף בימי גדלות גולת בבל הסמוכה חיו יהודים כמעט כמו במדינה משלהם³².

מאידך גיסא, הנסיון לחמוק מקשיים אלה על-ידי חיפוש ארץ אחרת, הוא כאמור נסיון סרק, מכיוון שבכל ארץ אחרת יהיו קשיים דומים מצד ילידים. נסיון זה משמש גם בעיני ברדיצ'בסקי את הרפיונה הנפשי של הציונות, וזוהי "דרך פשרה, השתדלות לאחד את השאיפה לארץ שלנו ולארץ זרה — וזה מוכיח עד כה שהציונות לא למדה לרצות דבר ברצון שלם"³³.

מכיוון שברדיצ'בסקי לא עסק בהכנת פרוגרמות, ניתן לשחזר את דעתו המעשית לבעיה רק על דרך צירוף קטעים ותגובות. כאמור ראה בדרך רכישות אדמות על-ידי אנשי מעשה צעד ראשון לכבוש קרקע שהיא עיקר, ובעקבותיו ניתן יהיה להביא המוני פועלים יהודיים. אך אם המחרשה והכסף לא יספיקו בא האגרוף: "אחיהו ביתית לאחד בנוייה על האגרוף ועל המחרשה, היא היא תיתן את היסוד לתרבות חומרית ורוחנית עממית, ובוה גם למשפטית-לאומית, שלא תהיה אלא חתימה על שטר שכבר ישנו..."³⁴.

אם כי אין ברדיצ'בסקי מעלה במפורש את רעיון כיבוש הארץ בכוח מידי טורקים או ערבים (אף-על-פי שבימים ההם כבר עולה סיסמתו של "השומר" "בדם ואש יהודה נפלה, בדם ואש יהודה תקום"), אין ספק שדרך הכיבוש היא לגיטימית בעיניו ועל פי הדוגמאות מהעבר והקולוניאליזם שבימיו, היא גם דרך שבהכרח. שיטת הקונגרסים ומניות היא שיטה "חסרת-דם", ודרך גאולה היא דרך של נזילת דם מעורקים ולא דרך

³¹ "כל מאמריו" עמ' פ'.

³² שם, עמ' שפ"ג.

³³ שם, עמ' שפ"א.

³⁴ "כל מאמריו" פ"א.

שאיבתם בצורת תרומות ונדבות. והרי אין הוא פוסק מלומר שירי שבח על גבורת אבותינו שכבשו את הארץ בחרב, שהיא דרך הטבע, ובה אחוז קדמונינו עד שהדת במתכונתה המיוחדת של יבנה הרחיקה אותנו מכך (דווקא רוח "יבנה" ולא הדת עצמה, שהרי גם ר' עקיבא איש דת היה). יתר-על-כן ברדיצ'בסקי משבח את האיסלאם שידע לכבש בחרב עולם שלם: "הערבים ניצחו על-ידי ההתגלות הדתית, שהיתה לחבל נחלתם הם; רכשו ארצות רבות על-ידי האלוהות החדשה שהחלה לפעם בהם ודברי העוז של נביאים³⁵. אצלנו יש המתנגדים לכוח החרב בשם המוסר, וזהו, בעיני ברדיצ'בסקי, זיוף גדול של המוסר, זהו בגדר ליקוי הנשמה, למרות "המאורות הגדולים" שהעניקו היהדות היבנאית. ובניגוד מוחלט לדברי ביאליק "מהיות כפיר בין כפירים אספה עם כבשים" ("על סף בית המדרש"), חורף ברדיצ'בסקי (ובזאת הוא כמובן בעל בריתו של טשרניחובסקי): "הסיף יתר על הספר. שמשון שאמר תמות נפשי עם פלשתים גדול משמשון שהיה נמלט עיוור. הסיף הוא התגשמות חיים. את ערכו של הסיף הבין אפילו תנא בישראל כר' אליעזר עד שבא אחד-העם ומלמדו לחכם המשנה יהדות מה"³⁶.

ובהקשר לכך ובהשוואה לאיסלאם הכובש עוד פגם אחד ביהדות היבנאית, שיש בו כדי להכריע בעדנו את שובנו ארצה: "אין בנו לא רצון ולא כוח לבולל עמים בקרבנו על דרך שעושות דתות אחרות, על דרך שעשו גם אבותינו וכנענים. אילמלא ההתבדלות הדתית-לאומית, היינו יכולים לפתור את בעיית הערבים שבארץ, או כל אלמנט עממי אחר בארץ שהועדנו להפכה לארץ שלנו, על-ידי הטמעת הנורים. הדת האוסרת על ניסואי תעובת מונעת פתרון זה. יהדות הרבנים מונעת פתרון טבעי זה³⁷."

*

לא איש פוליטי היה ברדיצ'בסקי, אבל אל מסקנות פוליטיות מובהקות הוליכוהו הגיונותיו. איש הספר היה למרות קיטרוגו המתמיד על הספר כסותר את החיים. מרד בעבר וראה בהשתעבדות לו את מקור אסוננו הלאומי, וכל כולו לא פסק מחקר העבר ולו גם כדי לדלות מתוכו את השרשים שנראו לו בריאים וטבעיים וגם אורגאניים לעם, אף-על-פי טרוח אחרת, רוחה של יבנה ניסתה להחניקם. אמנם אי אפשר גם לדעתו שלא להתבלא יראת-כבוד מפני אותו רצון חיים שהתגלה במפעל החיים הדתיים שבנגלה סתרו את החיים, את הטבע, כדי לשמרם לעתיד לבוא, לביאת המשיח. אבל במרוצת הימים כוח זה שבדת הפך לנו לרועץ ומונע בעדנו את השיבה לחיים ארציים, טבעיים. על כן דרוכה מהפכה, על כן דרוש שינוי ערכין מוחלט. ובכך ממשיך ברדיצ'בסקי ברוח המרד של ההשכלה אך מתוך דחייה מוחלטת של תחליפיה. הוא דוחה רעיונות של יהדות מופשטת, ייעודית לעולם, אם ברוחו של מנדלסון, אם ברוחו הלאומית של אחד-העם. עלינו לשוב בכל אל הארץ, אל הארציות.

אד מכיוון שהוא חושב מחשבה היסטורית, מכיוון שהוא גם יודע מה רבים
35 שם, נ"א.
36 שם, מ"ה.
37 שם, שפ"ג.

האוצרות הטמונים ביהדות כל הדורות, ומכיוון שהוא חושש בפני הריקנות המאיימת מסביב, שהרי לחיקוי ולתבוללות בגויים הוא מתנגד לא פחות מאחד-העם, אין הוא סתם בועט בעבר, ביהדות העבר כולה, להשליכה מאחורי גבנו כלא היתה. בראש וראשונה מרדו מלא צער, צער על העבר הגדול הזה, שאין אנו יכולים ואף אסור לנו להמשיך בו. "כשאנו מנצחים את העבר את עצמנו אנו ניצחנו, נשארונו ללא תרבות עצמית"³⁸. וברישום אישי בפרקי יומנו הוא מתודה: "היום ראש השנה. הפעם העיק עלינו דבר עמידתנו מחוץ לחיי הדת וטכסיה. בכל זאת טוב יותר שתהיה לך דת מאוחה מקטעים קטעים, מאשר להישאר לגמרי בלי קורת גג"³⁹. דברים שנעשו בימינו דווקא תחושת רבים בישראל — בישראל כעם ובישראל המדינה. ובניסוח אכזיבניציאליסטי ממש באותם פרקי יומן: "היהדות היא גורל שאני נושא אותו אתי ולמרות זאת אני חוששי לעשות את שלי"⁴⁰.

אין דרך להשתחרר משרשרת זו, יש דרך ואף צו בתוך אותה שרשרת להגשים עצמו, עצמיותו, בבחינת קבלת הלוהות מחדש, כמו קבלת פני שמש מדי בוקר מחדש. "גם כשאני מתיר הרצובות, אני בן לאותם דורות שאני פוסע על ראשיהם"⁴¹, ובמסקנה ברורה, יש "לארוג בכל החושים שבכל הדורות" "לאסוף ביתר שאת את הכוחות"⁴². דווקא מכיוון שהנפש מבקשת גדולות. הנפש היהודית היא המבקשת גדולות ועל כן נחוצה לה קרקע, נחוץ לה מעמד פיזי שיהלום את אלה הגדולות שהנפש מבקשת לה.

דברים אלה רבה חשיבותם לגבי הנסיונות שניסו מרדנים ישראלים שונים להיאחז בו, במיכה יוסף ברדיצ'בסקי כנביא "הכנעניות" לסוגיה, או כלוחם החילוניות המוחלטת של הציונות, של ישראל. יש יסוד לאחיזה זו, אך לא פחות מזה מדגיש ברדיצ'בסקי את התביעה לשלמות התפיסה ההיסטורית, וזו משמעותה לא לנתק, לא לעקור כוח חלק, שום אבר מאברי הגוף ומאברי הנפש: "לא פרשה אחת, דור אחד, תקופה אחת וזרם אחד, או זרם דתי או רצון אחד נותנים לנו את הצורה השלמה של ישראל ושל מהות ישראל, כי אם אלה של כל הדורות, של כל השבטים, כל התנועות בעולמנו וכל הרוחות שנשבו בו... צריכים אנו לשמוע את כל הנפשות הרבות שהיו אצלנו, שעלינו לשים לב למרשיעי לכת כלמיטיבי לכת... לחדור למסתרי נפש העם, כולם עדים בנו, יחיד כרבים, שמאלים כימניים, הוכאים בעינינו לא פחות מהחייבים"⁴³.

תפיסה היסטורית רחבה ועמוקה זו, שציוותה על ברדיצ'בסקי גם להעלות מן המעמקים תורת הר-גריזים כנגד הר סיני וגם לצלול בנבכי קבלה וחסידות, מבלי לחתור על שום מעיין ממעינות הארץ והעם, תפיסה זו היא גם שציוותה עליו, עליו מבקר היהדות, לשלול את נסיונו המוקדם של אליעזר בן-יהודה לקרוע קרע מהחלם בין עבריות ארצישראלית ובין העם היהודי שהדת היתה אחת מסימני-ההיכר העיקריים שלה.

38 מ"א, מ"ג.
39 פרקי יומן 90.
40 שם, 16.
41 כל מאמרו מ"ו.
42 שם, ס', ס"א.
43 שם, ס'.

בתשובה למי ששאל את בן-יהודה על עתיד היהדות הוא השיב: "היא תהיה יהדות ארצישראלית עברית או לא תהיה כלל בעולם".

לכאורה יש בניסוח זה הקבלה מלאה לתפישתו של ברדיצ'בסקי. ולא היא, כי אלה דברי התגובה של ברדיצ'בסקי, שמן הראוי לסיים בהם מסה זו, באשר יש בכך ביטוי למבוכה רוחנית הנודעת היום בקרב הישראליות המודרנית:

"הללו (הכוונה לדתיים שוללי הלאומיות הציונית) לקחו להם מחצית זו ואנו ניקח לנו מחצית זו... הללו בנו על תוהו ואף אנו נבנה על תוהו במחיצתנו אנו. מה לעשות? אין תרופה כי אם לקחת אותה מחצית בידינו וללכת עמה אל ארץ אבותינו. — יפול כל הצעיף מהגעגועים החזקים אשר פרו בלבנו עד הנה. הרי החלום הארוך — והרי הפתרון! היה תהיה יהדות הדורות ארצישראלית או לא תהיה כלל בעולם. ואנו אומרים נפשנו: למה היה כל העמל הרב של כל המועדים והתקופות וכל הטורח הרב שבקרבות החולדה והגולה. אמנם בימי הגולה הארוכים לא היתה פת לאכול לתמוך נפשנו ברעבון, אבל פתו של בן-יהודה, הפת הארצישראלית, כפי צביונה עתה וכל מהלכה, היא אולי עוד גרועה מרעבון ממש, היא אינה משייכה, אינה משייכה לא את הגוף ולא את הנפש...".⁴⁴

יצא ברדיצ'בסקי אל שדה כתיבתו בזעקת הכאב על הקרעים שבחיי, שבנפשו, שבחיי העם. והוא אהב כל קרע וקרע מהאריג האמנותי המופלא והססגוני והחזק הזה המכונה עם ישראל לדורותיו, אך התקופה התריעה בכל פה: יש לאחות את הקרעים, ואין איחוי אפשרי אלא על גבי מסכת קרקעית ממשית: אדמה וממלכתיות ועצמאות וטבעיות. ומכאן תביעתו את השלמות, השלמות בכל, תוך כדי ידיעת וחיוב הרב-גונית הדינאמית, כי בראש וראשונה מיוסדת הפילוסופיה של ברדיצ'בסקי על הוויטאליזם, על החיות, וזו אינה מפשטת וממילא אינה אחידה, אך הגשמת השלמות הזאת אל מול אימת החדלון, לא תיעשה אלא על דרך הקיצוניות וההגשמה המוחשית בכל אחד, ביחיד, המגשים בגופו ובנפשו, ללא פשרה, ללא דו-קיום בין גלות וגאולה, בין ריכוז ופזורה. כל מה שהוגשם עד כה מן הציונות הוגשם מכוח ההגשמה האישית, מכוח המוחשיות שבעשייה בכל התחומים. וכל הכשלונות אשר נחלה הציונות, בראש וראשונה להציל שלישי עם מהשמדה, והיום — להציל שלישי נוסף משמד טמיעה, נבעו מחוסר שלמותה, מפשרנותה.

כאמור, לא איש פוליטי היה ברדיצ'בסקי מבחינת מפלגה. אדרבא, ראה פגם בהיעשות הציונות למפלגה. ובכך, כמובן חולשתו, שהרי אין דרך עשייה בימינו אלא על-ידי גופים מאורגנים, מגשימים. אך מעמדו זה של ברדיצ'בסקי מחוץ למפלגה, גם העניק לו יתרון: לא לראות אשמה במפלגות יריבות או במנהיגים יריבים, כי אם לחתור עמוק יותר, לראות חולשות היסטוריות במהותו של העם שאיפשרה את הקרעים, שמונעת את השלמות, את ההגשמה בדרך המהפכנית. אלא שבמקום בו אתה מוצא את החולשות אתה גם מוצא את הכוחות, מני קדם ועד היום.

מרבית הבעיות בהן הגה ברדיצ'בסקי, טרם נפתרו, רבות אף הוחרפו. עדיין יש כפילות בין גולה — או פזורה — וקבוצות גלויות, בין יהדות כדת וכלאומיות, בין בית הלל לבית שמאי, בין כבשיות וזאביות, בין רצון מרדני להתחדשות ובין רצון וצורך לשרשים קדומים. חל שינוי בצורות, שינוי במימדים, שינוי בכלים, אך מבעד לכולם הנפש העברית עדיין עורגת לשלמות, לבריאות, ליצירה כמו הנפש ההיא שערגה במיכה יוסף ברדיצ'בסקי, שארגה מתוכה את מסכת היצירה העברית החדשה, בחומר וברוח. נפש זו חיה ומפכה.